

УДК 903.4 (477.8-17) “00/00” (093)

## ДЕРЖАВОТВОРЧІ ПРОЦЕСИ В УКРАЇНСЬКОМУ ПРИКАРПАТТІ У VIII–X СТ.

**Михайло Филипчук**

*Інститут археології Львівського національного університету  
імені Івана Франка*

79000 вул. Університетська, 1  
Львів, Україна

На засадах нових підходів до формування археологічної джерельної бази висвітлено власний погляд на динаміку державотворчих процесів в Українському Прикарпатті протягом VIII–X ст. на всіх ієрархічних рівнях: від найменших ланок тогочасної спільноти (сім’ї) до формування регіонального (міжплеменного) центру.

*Ключові слова:* райковецька культура, селища, городища, планувальна структура.

Обмаль писемних відомостей про слов’ян Східної Європи напередодні утворення Давньоруської держави не дають змоги нам повною мірою уявити, як жили наші предки, якими були окремі житлові й господарські будівлі та поселення в цілому. Єдине, що може заповнити цю прогалину в наших знаннях, – це речові пам’ятки, залишені слов’янським населенням, опосередковані дані у вигляді писемних відомостей, що стосуються попередньої (VI–VII ст.) і пізнішої (X–XI ст.) пори, до того ж, досить короткі і недостатньо чіткі [6. С. 125].

Висловлене стосується і досліджуваного нами регіону. Протягом останніх десятиліть з’явилися праці, що збагатили наші знання про слов’янські старожитності останньої чверті I тисячоліття н. е. В них частково висвітлено питання господарського, соціального і політичного розвитку, а також етнічної належності населення окремих областей Прикарпаття [5. С. 3–56; 12. С. 100–133; 13. С. 33–68, 121–138; 14; 16. С. 72–131; 11. С. 40–45; 1. С. 21–28; 2. С. 28–46]. Зазначені праці знаменували певний етап дослідницького процесу, що відповідав теоретичним вимогам свого часу. Отримані результати сприяли удосконаленню традиційних і розробці та впровадженню нових підходів під час польових досліджень та камерального опрацювання матеріалу. Це дало змогу виділити групи “низинних” і “височинних” поселень на фоні навколишнього середовища; віднайти і картографувати короткотривалі городища та селища; розчленувати багатошарові пам’ятки на фази та з’ясувати їхню відносну хронологію, іншими словами, отримати відомості не лише щодо розпланування асинхронних житлово-господарських комплексів у межах поселень, а й щодо місця останніх в системі заселення окремих природно-географічних областей українського Прикарпаття. Вирішення за-

значених питань потребує застосування в історичних дослідженнях нової методики – структурного аналізу отриманих результатів, який останнім часом широко використовують у західній медієвістиці [32. С. 11–119, 417–457] та візантології [3. С. 84–101; 29. С. 152–195]. Суть методу полягає в розумінні суспільства як цілісної системи та визнанні того чи іншого інваріанта, наявного в структурах або формах поселень, сеньйоріальної експлуатації, обміну, сім'ї, релігійного культу і політичної організації [3. С. 86]. У вітчизняній археології для вивчення раннього середньовіччя подібного методу поки що не застосовували, хоч окремі його елементи охоче використовувало багато дослідників [14; 16. С. 95–111; 1. С. 21–28; 2. С. 28–46]. “Структурний підхід – незалежно від того, користуємося ми словом “структура” чи уникаємо його, – виявляється особливо цінним під час аналізу того, що ми називаємо “малими групами”, або мікроструктурами. Малі групи, як особлива соціальна категорія, займають місце між індивідом і класом; вони складаються з декількох індивідів і відрізняються від класу не тільки кількісно, а ще й тим, що їм притаманна, якщо можна так висловитися, фізична реальність – родинна, або територіальна, а іноді і та, і інша разом. Малі групи можуть бути ефемерні і стабільні. Ефемерні мікроструктури, типу святкового зібрання..., розпадаються після двох–трьох годин із-за умови виникнути знову і своєю ефемерною постійністю характеризують обличчя суспільства. Навпаки, стабільні структури, такі як сім'я, клан, сільська община, цех, монастир, братство, зафіксовані протягом тривалішого часу і порівняно часто юридично і релігійно санкціоновані” [3. С. 87].

Впровадження нових підходів у дослідницький процес сприяє глибшому вивченню таких рис матеріальної культури, як характер житлового та господарського будівництва, забудова поселень, їхнє синхронне розміщення в системі “гнізд”, заселення окремих природно-географічних районів та областей. Це дає змогу простежити динаміку господарської діяльності та соціального устрою слов'ян зазначеного регіону протягом VIII–X ст., тобто все те, що вкладається в поняття господарсько-виробничі і соціальні мікроструктури.

Головна частина нерухомих об'єктів ранньосередньовічних поселень – це залишки жител. Вони завжди перебували і перебувають у центрі уваги науковців. Призначення, конструктивні особливості, загальний вигляд та місце в системі забудови поселень дають підстави пояснити широке коло питань, у тім числі й ті, що формують певне уявлення про економічні та соціальні відносини.

Відомості про залишки жител можна почерпнути як під час розкопок поселень, так і з польових щоденників, звітів, статей та узагальнювальних праць. Незважаючи на величезну кількість розкопаних об'єктів житлового та житло-господарського призначення, якісна сторона сформованих джерел і досі явно недостатня для їхнього повноцінного відтворення, що й викликає дискусії. Йдеться не лише про параметри, характерні риси чи функцію того або іншого об'єкта, а й про їхню синхронність у межах фази розвитку поселення. Саме цій проблемі більшість дослідників відводила другорядну роль. Аналіз житлових, господарських і громадських будівель зводився до лаконічних висловлювань. Наприклад, Г. Б. Федоров з'ясував, що на поселеннях IX–XI ст. Єсимауци і Алчедар виробничі комплекси розташовані на площадках, оточених синхронними житлами [20. С. 273]. На думку ж В. О. Петрашенка, “планування поселень залежало

в першу чергу від топографії місцевості (рис. 65). Житла і господарські будівлі розташовувалися трьома рядами вздовж довгої сторони площадки. Відстань між житлами була різною: від 4 до 12 м. При цьому одні будівлі стоять відокремлено, інші утворюють групи. Досліджені ями-погреби для зберігання зерна, ізольовані від жител (комплекс на краю городища)” [8. С. 81].

Особливого значення плануванню надавав Б. О. Тимошук. За результатами дослідження поселень, для яких характерні поверхневі сліди, учений навіть розробив соціальну типологію [16. С. 14–29]. На противагу сказаному, побутує думка й про хаотичну забудову селищ [10. С. 49–51]. Цікавою є гіпотеза Я. В. Барана, який крізь призму планування селищ (які, без сумніву, можна зачислити до “низинної” групи) розглядає родинні стосунки його мешканців [1. С. 21–28]. Однак повністю підтвердити її на наших матеріалах поки що неможливо, оскільки, по-перше, ми маємо дані з поселень, які розкопано хоча й великими (понад 1000 м<sup>2</sup>), але явно недостатніми для цього площами; по-друге, більшість цих пам’яток (Пліснесько, Буківна, Стільсько) належать до другого періоду функціонування досліджуваних старожитностей і їхні планувальні структури вже відображають процес руйнування цих родинних великосімейних стосунків.

Перш ніж аналізувати планувальну структуру поселень досліджуваного регіону, коротко розглянемо деякі аспекти, що впливають із застосованих нами методів досліджень.

1. Нерозчленовані на фази багатоярусні поселення не можуть слугувати підґрунтям для будь-якого судження про тип забудови. 2. На забудову заселених ділянок впливали розмір поселень, топографічні умови, рід заняття його мешканців тощо. 3. Планувальна структура, яку ми отримуємо на тій чи іншій відкритій площі, відображає лише якусь певну ланку загальної структури пам’ятки.

З огляду на це діаметрально протилежні погляди на зазначену проблему Б. О. Тимошука та Я. Г. Рієра видаються нам дещо перебільшеними. Думка про безсистемне, хаотичне планування, швидше за все, є не стільки реальністю, скільки свідченням нерозчленованості асинхронних комплексів. Подібне зауваження стосується і підходу Б. О. Тимошука до визначення різних типів селищ, оскільки не всі проаналізовані ним селища, тим більше окремі його частини, є однофазовими, з чим на теоретичному рівні погоджується [16. С. 12], а на практиці дещо недооцінює сам дослідник. Водночас критерії виділення типів планувальної структури: “1) особливості групування жител, господарських і виробничих будівель, наявність площадок загального користування – дворів, індивідуальних садиб і тощо; 2) загальна площа, кількість одночасових жител та інших споруд; 3) місце селища в гнізді поселення, його відношення до общинного або іншого центру” [16. С. 21] загалом правильні. Однак, на нашу думку, вони можуть слугувати для виділення окремих типів не селищ, а їхньої забудови. Підтвердження цього такі: по-перше, різниця між I та II типом селищ полягає лише в розмірах (Широкополянське, Малокучурівське та інші гнізда поселень [16. С. 21–24]), які поділені Б. О. Тимошуком на два (II та III) типи штучно; по-друге, країни селищ у Малокучурівському, Коростуватському, Верхньостанівецькому та інших гніздах поселень територіально і структурно належать до одного великого поселення, а не до кількох типів, як це стверджує дослідник [16. С. 30].

Уважаємо, що на сучасному етапі джерельна база поки що не дає змоги повною мірою вирішити цю проблему, незважаючи на те, що два селища останньої чверті I тисячоліття н. е. в Прикарпатті розкопані повністю, чотири – великими площами, а більше трьох десятків – виражені поверхневими слідами короткотривалого заселення. Проте вже нині можна висловити деякі думки з приводу їхньої планувальної структури.

Протягом першого періоду, датованого VIII–IX ст., домінувала “низинна” група поселень. Вона представлена винятково неукріпленими селищами, що займали перший ярус терас великих рік (Дністра, Пруту, Сирету). За формами, розмірами та системою забудови вони мало чим відрізнялися від селищ попереднього періоду (VII – початок VIII ст.) – завершальних етапів празької культури, оскільки одночасно належать до обох культур. Це невеличкі за площею (до 1 і 2 га) селища, де налічувалось 15–20 одночасових об’єктів, у тім числі близько десяти житлових. Частина такого селища відкрита в Незвиську. Вона дає змогу дещо прояснити забудову лише протягом другого етапу останнього періоду празької культури (VII – початок VIII ст.). На ранній фазі цього етапу житла № 4, 11, 13 були згруповані поряд з ямами господарського призначення № 11, 13, 15, 21, а на пізній простежено групування жител № 6, 10, 10а, 11а, 12, 14, 15 півколом щодо господарських ям № 22, 25–27, 33. Такий тип планування трапляється і на селищі Кодин-II (період III–А, III–Б) [11. С. 71, Табл. 10. С. 72, Табл. 11], Рашків-III [25. S. 76. Abb. 1], тобто на тих пам’ятках, що належать до “низинної” групи. Як зазначено, Б. О. Тимошук уважав таку забудову окремим типом селищ. На нашу думку, це тільки один з типів того чи іншого поселення як у статиці, так і в динаміці.

Поряд з таким плануванням на селищах цього періоду (Кодин-I та II, Рашків-I) з’явився новий (II) тип забудови – розташування житлових будівель невеликими групами, по три-п’ять у кожній. Відстань між ними в середині груп досягає від 4 до 10–15 м, а між групами – 25–40 м. Зазначимо, що в окремих випадках подібне взаєморозташування жител збігається з I типом, коли групи житлових споруд розкидані навколо громадських площадок, забудованих або незабудованих господарськими об’єктами. Водночас основу II типу планування селищ становить локалізація окремих господарсько-виробничих ям у безпосередній близькості до тієї чи іншої групи. Можна припустити, що групування жител з відокремленими господарськими об’єктами в часі є дещо пізнішим явищем, ніж групування жител навколо громадських об’єктів (ям) та площадок. Яскрава ілюстрація цього типу – планувальна структура розкопаної ділянки Буківнянського селища, яке належить до кінця першого та другого періодів, знаменуючи перехід від “низинної” до “височинної” групи поселень. Тут поряд зі згрупованими житловими розташовані також господарські об’єкти різного призначення: виробничі ями з кам’яними площадками та вогнищами (я. № 41, 56, 57 та ін.); рештки ручного млина (я. № 5); ями-чани для виправлення шкур дрібної рогатої худоби (я. № 33, 34, 35, 37) тощо. Слідів від споруд наземного типу не виявлено, що можна пояснити частими перебудовами в пізніші часи. Не думаємо, що їх зовсім не було. Подібний тип забудови трапляється не лише в межах поширення досліджуваних старожитностей, а й на селищах сусідніх регіонів, заселених слов’янами: Бжезно, Сіладіце, Ключов [28. S. 9–17], Буков-Тіока [27. P. 12–41, Fig. 4], Дрїду [33. P. 219–222, Pl. 1] та ін.

“Височинна” група поселень, для якої характерні інші топографічні умови, представлена не лише селищами, а й городищами. Процес зародження і функціонування городищ зумовив зміни в системі взаєморозташування поселень та їхньої планувальної структури.

Найраніші “височинні” селища займали широкі циркоподібні улоговини і були віддалені одне від одного лише декількома десятками чи декількома сотнями метрів, майже зливаючись в одне ціле. Інакше кажучи, вони утворювали значні за площею заселені масиви з різними типами забудови. Прикладом такого масиву може слугувати гніздо поселень біля с. Чорнівка, де кілька невеликих селищ об’єднані навколо ремісничого центру Чорнівка-II [16. С. 96]. Оскільки центральна частина селища багатофазова, то увагу привертає лише його окраїна, де на відстані 150–200 м від густо забудованої території вздовж хребта підвищення з південної сторони є поодинокі западини. Ці, на перший погляд окремі, об’єкти утворюють тут своєрідний ланцюг, який з півдня і півночі оточує селище. Таку забудову можна віднести до III типу. Вона трапляється в Грозинському та Магальянському гніздах поселень. На думку Б. О. Тимощука, це рештки сторожових веж [16. С. 96].

Протягом другого періоду на деяких поселеннях з’явився новий (IV) тип забудови. Характерною рисою розпланування Добринівського, Ревнянського (урочище Царина) городищ та Чорнівського (Чорнівка-II) селища є значна щільність розташування житлових будівель і поєднання їх з виробничими спорудами ремісників, кількість яких значно перевищує потреби навколишнього населення [12. С. 114–115; 16. С. 40–44]. Хоча окремі розкопані ділянки на цих пам’ятках є двофазові, сам факт такого планування не викликає у нас жодних сумнівів.

Досить доброю основою вивчення планувальної структури поселень виявились відкриті та картографовані нами короткотривалі комплекси в Стільському і Коростуватій.

Стільське городище займає величезний мисоподібний пагорб (290 м над рівнем моря) та два сусідні підвищення. Його територія обмежена багатьма рядами валів, ровів, ескарпів, утворюючи надзвичайно складну фортифікаційну систему, що добре поєднується з особливостями мікроландшафту. Укріплення були побудовані на місці трьох (відкритих нами) селищ в урочищі Химина Долина, Підкоморище і Затінок. На підставі топографічно-геодезичних та археологічних результатів можна стверджувати про наявність тут чотирьох типів забудови городища і селищ. На селищах найпоширеніший другий тип забудови, що переважає в центральних частинах. Інше планування притаманне для їхніх окраїн (урочище Затінок). Тут житлові й господарські будівлі були компактно розташовані на невеликих за площею мисових підвищеннях. Здебільшого, це важкодоступні місця, відокремлені від суміжних ділянок потічками, болотами, ярами, підвищеннями тощо. Крайня (північно-східна) площадка селища виявилась розділеною штучними межами на чотири окремі ділянки. Для кожної з них притаманна група поверхневих слідів різних об’єктів. Дві такі ділянки, досліджені шляхом суцільно розкопаної площі, дали змогу охопити два житлово-господарські комплекси: заглиблене житло, наземні господарські будівлі, подвір’я та огорожу. Перший (Ia) комплекс займав північно-східну частину площадки. До нього належать залишки заглибленого житла і трьох наземних господарських споруд. Будівлі господарського призначення були роз-

ташовані II-подібно і разом з помешканням та огорожею утворювали подвір'я площею 225 м<sup>2</sup>. Їхня орієнтація повністю залежала від розпланування житлово-господарського комплексу. Споруда № 1 – складська, а № 2, 3 – призначені для стійлового утримання худоби в зимовий період.

Окрім описаних об'єктів, до забудови двору Ia належать також стовпові ямки, які виявлено в центрі та по периметру подвір'я. Ймовірно, що частина з них окреслювала територію подвір'я, зокрема, визначала місце входу з боку яру, а решта могла мати різне призначення. З півночі та сходу житлово-господарський комплекс обмежували природні перешкоди: яр, різке підвищення і кар'єр, а з двох інших сторін світу – огорожа, від якої зберігся насип, під яким на відстані 4–8 м виступають стовпові ямки. За нашими підрахунками, уціліла площа цього комплексу досягала близько 540 м<sup>2</sup>.

Дещо меншим за площею (380 м<sup>2</sup>) та кількістю об'єктів виявився сусідній двір Ib, розташований західніше від попереднього. До нього належали компактно розміщені заглиблене житло, дві наземні господарські споруди, невеличке подвір'я й огорожа. Водночас привертає увагу, на наш погляд, суттєва деталь планувальної структури всієї площадки: із зовнішньої сторони (південна межа двох дворів) збереглися незначні сліди давньої дороги, яка поєднувала їх з рештою території селища.

Подібне планування простежено й на інших ділянках цієї частини пам'ятки. За 50 м на південь від описаних дворів за поверхневими слідами виявлено, а після археологічного дослідження і підтверджено наявність ще одного двору площею 968 м<sup>2</sup>. Усього на окраїні селища в урочищі Затінок виявлено більше десяти таких комплексів, які треба віднести до V типу забудови.

Таке ж планування характерне і для окремих частин селищ у Садгорі, аналогічних комплексів, серед яких один розкопаний повністю [16. С. 89]. До нього належали заглиблене житло та шість наземних господарських споруд, компактно розташованих по периметру двору. З північної і західної сторін його обмежувала огорожа, а з південної та східної – природні перешкоди. Площа двору становила 320 м<sup>2</sup>. Поряд з ним була незабудована ділянка, яку могли використовувати як город. У такому разі ми маємо справу з появою не тільки дворів, а й садиб, які штучно й природно виділялися на окраїнах селища. У цьому гнізді поселень виявлено й інші типи забудови. В урочищі Вила домінував II, а в урочищі Вапнярки – III тип планування. Підсумовуючи розгляд планувальної структури селищ необхідно відзначити деякі, на наш погляд, найголовніші моменти: по-перше, взаєморозташування об'єктів, швидше за все, є свідченням не типів селищ, як це доводив Б. О. Тимошук, а характеру забудови окремих його частин; по-друге, на селищах “низинної” групи домінують I та II типи, а для “височинної” – притаманне співіснування II–V типів.

Важливими елементами характеристики досліджуваних старожитностей, зокрема поселень, є тип забудови городищ, які з'явилися протягом другого періоду, тобто в IX–X ст. Застосовані нами методи дають змогу виділити декілька типів планувальної структури. На екстраверсних укріпленнях, що їх дослідники вважають городищами-сховищами, жодних слідів внутрішньої забудови житловими чи господарськими спорудами не виявлено. Невелика площа цих пам'яток не має будь-яких ознак культурного шару. Вона обносилась ровом і валом з напільної сторони, рідше – по периметру укріпленої



ділянки. Подібна ситуація характерна для городищ Коростувата-II, Ломачинці, Волока та інших, зачислених нами до типу I.

Другий, як і наступні типи планування, трапляється на інтраверсних городищах. Окрім рову та валу, що обмежують невеликі (до 0,5 га) мисові площадки, де по внутрішньому периметру простежено довгі наземні будинки (4–6 м ширини та від 15–20 до декількох десятків метрів довжини) нежитлового призначення. Зазначимо, що такий тип побутує як на суто слов'янських городищах, так і в багатьох випадках на повторно використаних укріпленнях ранньозалізного віку. Прикладом повторного використання городищ ранньозалізного віку, де виявлена подібна забудова, є археологічні комплекси в Горохівцях, Снячеві, Широкій Полянці та ін.

Третій тип планування за внутрішньою забудовою адекватний четвертому типу забудови селищ. Щільне розташування житлових, ремісничих та інших господарських об'єктів обнесене дерев'яно-земляною лінією захисту, як це було у Добринівцях та Ревно-II, які Б. О. Тимошук уважав господарсько-адміністративними центрами [16. С. 40–44].

Лише для небагатьох городищ (Стільсько, Пліснесько, Ревно-ІБ, Ширівці-I, Підгороддя, Солонсько, Збараж), що функціонували на завершальних етапах старожитностей останньої чверті I тисячоліття н. е., планувальна структура досить складна і ще до кінця не вивчена. Проте вже сьогодні дані, які ми маємо, дають підстави висловити деякі думки щодо їхньої забудови. Перш за все, це найбільші за площею укріплені поселення, які обнесені складною системою валів, ескарпів, ровів з численними в'їздами тощо. Центральні площадки в Стільському, Ревно-ІБ та Ширівцях [16. С. 59–61] забудовані по периметру наземними будівлями з підвалами або, як свідчать матеріали Пліснеська, – групами житлових заглиблених споруд. На інших площадках простежено II та III типи планування. Крім того, в межах укріпленої території Пліснеська [23. С. 53], Ревно-ІБ [17. С. 16–17], Збаража [24. С. 66] виявлено залишки кремаційних могильників – невід'ємної складової їхньої планувальної структури.

Наявні в нас матеріали розкопок городищ і селищ, а також картографія поверхневих слідів різної категорії заглиблених і наземних об'єктів дають змогу виділити п'ять типів планування селищ і чотири типи – городищ. На селищах “низинної” групи панівними є I та II, а “височинної” – II–V типи. Наведену відмінність забудови селищ можна пояснити лише їхньою динамікою в економічній та соціальній сферах. Подібна ситуація простежена й на городищах. Протягом IX – початку X ст. переважали I–III типи забудови, а в середині–кінці X ст. з'явився IV тип. Отже, планувальна структура селищ і городищ надзвичайно неоднорідна, що, на нашу думку, відображає складність господарського і соціального устрою слов'ян VIII–X ст.

Впровадження нових методів у науково-пошуковий процес сприяє глибшому розумінню динамічних перетворень як у соціальній, так і в територіально-адміністративній структурах слов'янського населення в Прикарпатті. Відсутність прямих наративних джерел спонукає нас максимально використовувати археологічний матеріал. Характер забудови селищ і городищ, поява спеціалізованих ремесел, будівництво і функціонування великих за площею і складних за плануванням укріплених центрів свідчить про неоднорідний соціальний статус окремих груп населення. Саме з огляду

на зазначене крізь призму панівної, правової, господарської та професійної систем спробуємо навести деякі штрихи до характеристики структури суспільства.

Протягом першого періоду (VIII – початок IX ст.) найменшою ланкою соціального організму була патронімна сім'я. Вона складалася з двох–п'яти окремих сімей, які проживали в індивідуальних помешканнях. Родинні стосунки патронімії доповнювалися спільним веденням господарства та збереженням припасів. З поширенням “височинної” групи поселень (IX–X ст.) ця монолітність почала поступово руйнуватися. Індивідуальні господарства відокремлювалися від великосімейного колективу типу патронімії та економічно і юридично функціонували як незалежна структурна одиниця, хоча ще тривалий час поряд у старих структурах перебували її родичі. В окремих частинах селищ патронімії, об'єднані у великосімейні громади, розміщувалися здебільшого поблизу масивів орних земель. У цілому громада набувала всіх рис територіально-сусідської [9. С. 139], адміністративним, господарським, правовим та, можливо, й релігійним центром якої були городища “общинні центри”. Треба думати, що стосунки між членами громади ґрунтувалися на тогочасному громадському праві, основою якого була спільна власність на орні землі, пасовища та інші угіддя загального використання. Вирішення спірних економічних і правових питань було компетенцією старійшин громад та віча.

Економічне піднесення на початку IX ст. спричинило різке розшарування суспільства, передусім, за професійною ознакою. Воно збіглося з індивідуалізацією в галузі приселищного скотарства та з внутрішньою спеціалізацією ремесел. Інтенсифікація приселищного скотарства давала змогу швидко отримувати надлишковий продукт з найменшими затратами праці, що, відповідно, вело до збагачення мешканців дворів і майнового розшарування в громаді. Водночас зміни відбувалися і в організації ремесла, які також суттєво впливали на соціальний спектр суспільства. Щораз більші потреби суспільства забезпечували різні спеціалісти: чинбарі, лимарі, шевці (шкірвиробництво); залізоплавильники, ковалі, зброярі (залізоробне виробництво); зодчі, будівельники (будівнича справа, “городники”), дружинники (військова справа) та ін. Соціальний статус тієї чи іншої професійної групи залежав від типу організації та власності ремесла (в широкому розумінні цього слова), їхнього місця в економічній та адміністративній структурах. Наведене однозначно засвідчує диференціацію суспільства, що й привело до впорядкування взаємовідносин не лише між членами громади, а й між громадами у межах регіону. Отже, протягом останньої чверті I тисячоліття н. е. відбувалися складні процеси і в соціальній сфері.

Запропована нами система заселення регіону дає змогу в загальних рисах характеризувати територіально-адміністративні структури. Відомо, що зародження і формування ранньосередньовічних слов'янських городищ є однією з найскладніших та дискусійних проблем не лише у вітчизняній, а й у європейській історіографії. Отриманий нами матеріал дає підстави в проблемному ракурсі розглядати зазначені питання на прикладі пам'яток Прикарпаття. Проблемність зародження і формування ранньосередньовічних слов'янських городищ, насамперед, зумовлена різними концептуальними позиціями у вивченні цього типу пам'яток. Одна з таких позицій – міркування про їхню полісну структуру. Незважаючи на те, що полісна модель обґрунтована понад півтора



століття тому (під різними кутами зору) головні її положення й досі не сприймають серйозно в наукових колах. Навіть спроби сучасних дослідників (В. В. Мавродіна, Г. Л. Курбатова, Й. Я. Фроянова, Е. Д. Фролова та ін.) [7. С. 125–132; 4. С. 240–335] інтерпретувати давньоруські городища IX–XII ст. як міста-держави більшість фахівців вважає неприйнятними, хоча теоретично вони досить актуальні й, без сумніву, заслуговують на увагу.

На нашу думку, під поняттям поліс треба розуміти особливий вид цивільної громади – соціальний “організм”, що становить органічну єдність (ціле) укріплених та відкритих поселень і характеризується: “специфічною матеріальною базою – земельною власністю в її суперечливій, двоєдиній формі; цивільним інститутом з притаманними йому характерними формами самоуправління громадського колективу (народні збори, народне ополчення, виборні органи влади); та певним чином обмеженою, невеликою за розмірами територією і населенням” [18. С. 18–41].

Проблема зародження та функціонування городищ полісного типу в досліджуваному регіоні передбачає розгляд трьох головних питань: 1) соціально-економічних підоснов тогочасного суспільства на початковому етапі; 2) головних чинників і напрямів розвитку цього процесу; 3) формування полісу як структурної одиниці слов’янської спільноти й елементів його прояву в археологічних джерелах. На жаль, сьогодні на всі зазначені питання ще не можна дати однозначної відповіді, а лише висловити попередні міркування. Відомо, що останній етап великого переселення народів збігся з початком розвитку достовірних та генетично пов’язаних між собою ранньослов’янських культур типу прага-корчак (друга половина V–VII ст.) і луки райковецької (VIII–X ст.), які репрезентовані численними пам’ятками в Прикарпатті. З кінця V ст. орієнтація на Рим у сфері обміну і торгівлі припинилася. В цей час у слов’янському суспільстві відбувалися зміни структури господарства, які супроводжувалися переорієнтацією спеціалізованого товарного виробництва (черняхівська культура) на цілковиту натуралізацію в межах великосімейної громади – найменшої ланки тогочасної спільноти (празька культура), а в соціальній сфері на базі декількох великосімейних громад поступово формувалася громада сусідська, тобто гніздо поселень.

Згодом, протягом VII–VIII ст., стабілізувалася економічна ситуація й завершилася перебудова господарської структури з переорієнтацією на внутрішні (локальні) ринки обміну ремісничих виробів на продукти споживання. Обмін та редистрибуція відбувалася в селищах, що посідали головне місце в гнізді поселень. Окрім перелічених функцій, селища подібного типу виконували також і функції політико-адміністративного та ремісничого центру сусідської громади (Чорнівка-II), тобто створювалися життєздатні соціальні організми, які локалізувались на певній території і в подальшому переростали в поліси. Отже, коріння полісного устрою необхідно шукати в слов’янському суспільстві, зокрема, в моделі сусідської громади та головному соціально-економічному принципі її розвитку – своєрідній взаємодії громадського і приватного секторів. Темпи згаданих змін були зумовлені не тільки внутрішніми передумовами, а й зовнішньополітичною ситуацією, що склалася у всьому слов’янському світі і за його межами.

Подібно до тих цивілізацій, де полісна структура суспільства не викликає сумнівів [4. С. 34–35], головними чинниками, що зумовили подальший соціально-еконо-

мічний розвиток слов'ян Прикарпаття у VIII–X ст. можна вважати такі: а) відсутність або усунення можливих перешкод до її створення; б) об'єднання декількох окремих сусідських громад навколо найсильнішого центру в тій чи іншій окрузі; в) поширення металу і прискорення технічного прогресу, що сприяло інтенсифікації виробництва, поглиблювало поділ праці і, як наслідок, привело до появи системи редирибутивних центрів та формування внутрішніх ринків округи. Все це відбувалося в умовах індивідуалізації та демократизації економічної (розвиток парцелярного господарства селян, спеціалізація та індивідуалізація ремесла, індивідуалізація скотарства) і соціальної (посилення ролі громадських інститутів і військової могутності, а також поділ влади на жрецьку і публічну) сфер; г) поява вивільненої робочої сили для будівництва численних укріплень та інших трудомістких робіт. На повну силу ці чинники простежуються лише на завершальній стадії формування полісної структури суспільства, яка в Прикарпатті припадає на X ст.

Як відомо, класичний розвиток полісної структури проходив трьома головними лініями [4. С. 36], які в Прикарпатті могли б виглядати так: 1) від великосімейних неукріплених селищ до особливого виду цивільної громади – поліса; 2) від аморфної спільноти, консолідованої на основі мінімальних громадських свобод, до соціально стратифікованого суспільства; 3) від вождівства військової демократії до управління з народом на чолі.

Усі перелічені фактори значною мірою підтверджуються археологічними матеріалами. З першої половини IX ст. в неукріплених центрах сусідських громад типу Чорнівки–II почали з'являтися екстраверсні та інтраверсні укріплення, які сучасник “Баварський географ” назвав “*civitas*” (латинська назва), що відповідає грецькому “*polis*”. Подібні городища мають II тип забудови укріплень. До них належать такі пам'ятки: Ломанчиці (перша фаза), Магала, Червона Діброва, Біла, Волока, Горошівці. Головні функції цих городищ зводилися до адміністративного управління громадою, зберігання та перерозподілу надлишків, проведення братчин, учт, культових заходів тощо, тобто слугували місцем, де функціонували ефемерні структури. Приблизно в цей час виникли городища – адміністративно-господарські центри (Баламутівка, Добринівці, Горішні Ширівці, Грозинці, Кобаки, Ревно-II [16. С. 40]), які виконували функції, притаманні городищам попередньої групи, і були центрами ремесла.

У другій половині IX ст. відбулася консолідація сусідських громад в округах, унаслідок чого виділилися окремі, великі за площею і складні за планувальною структурою господарсько-адміністративно-політичні центри. Процес консолідації охопив усю територію Прикарпаття. Зазначимо, що водночас тривала модифікація структури як громадських центрів зокрема, так і територіально-сусідської громади в цілому. Свідченням цього є планувальна структура Коростуватського, Верхньостанівецького, Ганачівського та інших гнізд поселень, для яких характерні не лише укріплення центральних площадок, розташованих в оточенні синхронних неукріплених селищ, а й зведення оборонних ліній, які відмежовували той чи інший комплекс у найвразливіших місцях від навколишнього світу.

Поява великих городищ припадає на X ст. Добрим прикладом такого типу пам'яток може бути Плісеське городище, укріплена площа якого сягає понад 350 га. Лінії

захисту городища не лише обмежують площадки на мисоподібному підвищенні, а й проходять у нетрадиційних для подальших часів місцях – на внутрішніх щодо головної частини пам'ятки схилах, охоплюючи струмки, заплави і долини. Аналогічна топографія оборонних ліній характерна для цілої низки городищ Прикарпаття (Стільсько, Ганачівка, Солонсько, Підгороддя) та сусідніх з ним регіонів: Польщі (Тулиглови) [26. С. 253–270], Північної Румунії (Фундул-Герца) [30. Р. 12], Чехії (Прага Дольні Лібоц, Лібіце над Цідлінов, Стара Коуржім) [31. S. 75, 78, 84] та ін.

Аналіз польової документації І. Старчука та матеріали власних розкопок, проведених на території городища в 1990 та 1993 рр., дають підстави розглядати структуру Пліснеська протягом слов'янської доби під кутом зору полісної моделі. Спроба інтерпретувати пам'ятку за схемою Б. О. Тимощука не була вдалою. Ознаки, за якими учений виділив різні соціальні типи, зокрема господарсько-адміністративні центри та князівські фортеці [16. С. 56–57], водночас притаманні багатьом великим городищам. Для підтвердження нашої позиції вважаємо за потрібне навести ознаки археологічних і відомості писемних джерел. Основу визначення структури за археологічними матеріалами становили: система розташування і конструкції оборонних ліній; внутрішнє планування укріплених площадок, а також місце городища в системі навколишніх поселень.

Як засвідчили результати досліджень, “зовнішня” лінія оборони (незалежно від місцезнаходження) має однакові: конструкцію дерев'яно-земляного валу (дерев'яну стіну із земляним відкосом та наземними прибудовами з внутрішнього боку, які не утворюють суцільної лінії забудови); віднайдений там рухомий матеріал та характер припинення функціонування. До речі, в районі так званого Подолу на рівні денної поверхні часу функціонування лінії захисту відкрито синхронну щодо укріплень житлову споруду [23. С. 52–53], яка подібно до валу була знищена пожежею. Одночасно з цією лінією захисту функціонували оборонний вал на центральній площадці городища (урочище Оленин Парк), конструкція якого виявилась аналогічною до головного фортифікаційного рубежу Ревнянського городища [12. С. 132].

Система забудови центральної площадки Пліснеська свідчить про безперервність життя в часи функціонування оборонних ліній. Житлові споруди були розташовані невеличкими групами (II тип забудови селищ), а будь-яких господарських слідів не виявлено зовсім. Між VI та VII лініями захисту [23. С. 55] знаходиться південна частина могильника, де поряд з підкурганними кремаційними виявлено і підкурганні інгумаційні поховання. [34. S. 58–61; 35. S. 41–50; 36. S. 87–99]. На підставі викладеного вже тепер можна констатувати, що ця частина некрополя входила до структури давньоруського городища, яке було збудовано після завершення слов'янського періоду. Десь із кінця X–початку XI ст. з'явилися підкурганні кремаційні поховання. Територія могильника розширилася в північному напрямі, перекривши вже неіснуючу лінію оборони X ст. Отже, на користь висловленої гіпотези про полісну модель Пліснеського городища в слов'янський час свідчать: 1) обмеження лініями захисту значної за розмірами заселеної території; 2) різні функції “зовнішніх” та “внутрішніх” оборонних ліній; 3) місце некрополя в межах укріпленої території.

Загалом для великих городищ Прикарпаття характерні всі ознаки полісної структури: обмеження лініями захисту великих територій; велика кількість розчленованих

площадок; забудова центральних ділянок спорудами громадського призначення – “континентами”, про які згадував німецький хроніст Герборд [19. С. 130]; сліди загального (громадські) та індивідуального (двори і садиби з приватними ділянками) землекористування в межах полісів та поза ними у безпосередній близькості.

Наведені дані нашо вхують на думку про існування в X ст. триступеневої ієрархії територіально-адміністративної структури суспільства, яка простежується через місце і роль малих, середніх та великих городищ полісного типу. У випадку позитивного вирішення поставленої проблеми кардинально зміниться не лише погляд на загальноприйняті в науці типології городищ та процес формування ранньосередньовічних міст у цьому регіоні, а й на хід державотворчих процесів.

Отже, протягом IX–X ст. археологічно простежено всі головні фактори, що зумовили утворення полісної структури тогочасного суспільства. Різний розмір укріплених площ, різноманітність їхньої забудови об'єктами ефемерного та стабільного призначення, а також розміри гнізд поселень (територіально-сусідських громад) і їхнє взаєморозташування в межах мікрорегіону свідчать про процес консолідації суспільства, унаслідок чого формувався територіально-адміністративний поділ, тобто закладалися підвалини держави в українському Прикарпатті.

1. *Баран Я. В.* Соціально-економічні передумови виникнення державності в давньоруський час на Україні// Етнокультурні процеси в Південно-Східній Європі в I тисячолітті н. е. – Київ–Львів, 1999. – С. 21–28.
2. *Баран Я. В.* Слов'янська община. – Київ–Чернівці, 2004.
3. *Каждан А. П.* Микроструктури в Византиї VIII–IX вв.// Пленарные доклады XVIII международного конгресса византинистов. – М., 1991.
4. *Курбатов Г. Л., Фролов Э. Д., Фроянов И. Я.* Становление и развитие раннеклассовых обществ. – Л., 1986.
5. *Кучера М. П.* Древній Пліснеськ// АП XII. – К., 1961. – С. 3–56.
6. *Ляпушкин И. И.* Славяне Восточной Европы накануне образования Древнерусского государства (VIII – первая половина IX в.). – М., 1968.
7. *Мавродин В. В., Фроянов И. Я.* Об общественном строе восточных славян VIII–IX вв. в свете археологических данных // ПА. – 1978. – Вып. 2. – С. 125–132, 240–335.
8. *Максимов Е. В., Петрашенко В. А.* Славянские памятники у с. Монастырек на Среднем Днепре. – К., 1988.
9. *Неусыхин А. И.* Эволюция общественного строя варваров от ранних форм общины к возникновению индивидуального хозяйства// История крестьянства в Европе. – М., 1985. – Т.1. – С. 137–177.
10. *Риер Я. Г.* Сравнительная характеристика застройки средневековой деревни Восточной и Центральной Европы// Проблемы вивчення середньовічного села на Поліссі. – Чернівці, 1992. – С. 49–51.
11. *Русанова И. П., Тимощук Б. А.* Кодын – славянские поселения V–VIII вв. на р. Прут. – М., 1984.
12. *Тимощук Б. О.* Слов'яни Північної Буковини VI–IX ст. – К., 1976.
13. *Тимощук Б. О.* Давньоруська Буковина. – К., 1982.
14. *Тимощук Б. А.* Общинный строй Восточных славян VI–X вв. (по археологическим данным Северной Буковины): Автореф. дисс. ... д-ра ист. наук. – М., 1983.
15. *Тимощук Б. А.* Археологические признаки Восточнославянских городищ-убежищ // КСИА СССР. – 1989. – Вып. 195. – С. 15–20.
16. *Тимощук Б. А.* Восточнославянская община VI–X вв. н. э. – М., 1990.
17. *Тимощук Б. О.* Східні слов'яни VII–X ст.: полюддя, язичництво, початки держави. – Чернівці., 1999.

18. Утченко С. Л. Политические учения Древнего Рима. в III–I вв. до н. э. – М., 1977.
19. Фамицин А. С. Божества древних славян. – СПб., 1884.
20. Федоров Г. Б. Посад Екимавцкого поселения // Культура древней Руси. – М., 1966. – С. 260–275.
21. Филипчук М. А. Исследование крестьянской усадьбы XI в. в с. Коростовата // АО 1983 г. – 1984. – С. 367.
22. Филипчук М. А. Звіт про роботу постійнодіючої Верхньодністрянської слов'яноруської археологічної експедиції у 1988 р. // Архів ІА ЛНУ ім. І. Франка. – Ф. 1. – Оп. 1.
23. Филипчук М. А. Нова знахідка: Плісеський саркофаг // Літопис Червоної Калини. – 1993. – № 10–12. – С. 50–55.
24. Ягодинська М. О. Слов'яни (VI–IX ст. н. е.) // Тернопілля: Сторінки історії. – 1995. – С. 57–68.
25. Baran V. D. Die frühslawische Siedlung von Raskov, Ukraine // Beitrage zur Allgemeinen und vergleichenden Archäologie. – Mainz am Rhein., 1986. – Band 8. – S. 73–175.
26. Cabalska M. Wielozlonowe grodzisko wczesnośredniowieczne w Tuligłowach, pow. Przemysl // Spr. A. – Warszawa, 1979. – Т. XXXI. – S. 253–270.
27. Comsa M. Cultura materiale veche Romaneasca (Așezarile din secolele VIII–X de la Bucov-Ploiești). – București, 1978.
28. Dostal B. Zémědělska výroba na uzemí CSSR 6–10 století // Archeologia historica., 1974. – Т. 1. – S. 9–17.
29. Matschke K.-P. Bemerkungen zu den Mikro–und Makrostrukturen späbyzantinischen Gessellschaft // Plenарные докл. XVIII междунар. конгресса византинистов. – М., 1991. – С. 152–195.
30. Petrescu-Dimbovița M., Teodor Dan Gh. Sisteme de Fortificații medievale timpurii la est de Carpați. Așezarea de la Fundu Herți (Jud. Botoșani). – Jași, 1987.
31. Slama J. Střední Čechy v raném středověku (II. Hradiště, příspěvky k jejich dejinám a významu). – Praha, 1986.
32. Steuer H. Frühgeschichte sozialstrukturen in Mitteleuropa. – Gettingen, 1982.
33. Zaharia E. Sápăturile de la Dridu contribuție la Archeologia și istoria perioadei de Formare a Poporului Roman. – București, 1967.
34. Ziemięcki T. Sprawozdanie z wycieczki archeologicznej w roku 1881 dokonanej // Zbiór wiadomości do Antropologii krajowej. – Kraków, 1882. – Т. VI. – S. 58–61.
35. Ziemięcki T. Sprawozdanie z wycieczki archeologicznej w roku 1882 dokonanej // Zbiór wiadomości do Antropologii krajowej. – Kraków, 1883. – Т. VII. – S. 41–50.
36. Ziemięcki T. Sprawozdanie z wycieczki archeologicznej w roku 1883 dokonanej // Zbiór wiadomości do Antropologii krajowej. – Kraków, 1884. – Т. VIII. – S. 87–99.

## STATE-FORMATION PROCESSES IN UKRAINIAN PRE-CARPATHIAN AREA DURING 8<sup>TH</sup>–10<sup>TH</sup> CENTURIES

**Mihailo FYLYPCHUK**

*Ivan Franko National University of Lviv  
Institute of archaeology*

The author forms specific point of view on the state-formation processes in Ukrainian Pre-Carpathian area during 8th - 10th centuries originated from new approach towards the development of archaeological sources record. This approach includes examination of all hierarchical levels starting from smallest chain of archaic society (family) up to the formation of regional center of several tribes. Written sources on the history Eastern Slav tribes were taken into the consideration in whole extend.

*Key words:* Raikovets Culture, settlements, hill forts, planning structure.

Стаття надійшла до редколегії 06.05.2005

Прийнята до друку 14.09.2005